

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ПЕДАГОГІКА ТА ПСИХОЛОГІЯ

Збірник наукових праць
Випуск 57

За загальною редакцією:
академіка І. Ф. Прокопенка,
д-ра пед. наук, професора С. Т. Золотухіної

Харків-2017

УДК. 378.147.091.33-027.22(09)

С. Т. Золотухіна, О. Д. Пташний

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

© Золотухіна С. Т., 2017

<http://orcid.org/0000-0002-3535-5974>

© Пташний О. Д., 2017

<http://orcid.org/0000-0001-6123-7253>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.843317>

Стаття присвячена розкриттю процесу становлення і впровадження у навчальний процес однієї з важливіших форм навчання – практичних занять, які змінили традиційно існуючий «лекційний напрям» навчання у період активних освітніх реформ кінця першої й початку другої половини XIX ст. Звернуто увагу на поступове впровадження практичних занять в практику вишів, починаючи з «репетиції», як особливого їх виду, і які полягали у повторенні отриманих теоретичних відомостей для закріплення вивченого матеріалу.

Підкреслимо, що впровадження практичних занять залежало від багатьох факторів, серед яких особистість викладача: його ентузіазм, бажання і прагнення змінити ситуацію на краще займала особливе місце.

На основі аналізу архівних матеріалів доведено, що для проведення практичних занять вимагалась певна матеріальна база, яка забезпечувала повноцінне навчання, формування професійних умінь і навичок: кабінети, лабораторії, клініки, ботанічний сад тощо.

Розглянуто особливості організації та проведення практичних занять на факультетах провідних університетів. Показано, що практичні заняття проводились у такий спосіб як: «наукові бесіди», «усний виклад частини науки», «письмові відповіді на поставлені викладачем питання», «розбір і тлумачення джерел», «написання творів за певними темами», «проведення практичних досліджень під керівництвом викладача» тощо. Дано характеристику статутів вищих навчальних закладів з огляду на організацію навчального процесу. Звернуто увагу на вимоги до проведення практичних занять в університетах зазначеного періоду і на залежність цієї форми навчання від специфіки факультету.

Ключові слова: практичні заняття, репетиції, вимоги, умови, правила, організація.

Золотухина С. Т., Пташний О. Д. Особенности организации и проведения практических занятий у высших учебных заведениях второй половины XIX ст.

Статья посвящена раскрытию процесса становления и внедрению в учебный процесс одной из важных форм обучения – практическим занятиям, которые заменили традиционно существующее «лекционное направление»

в период активных образовательных реформы конца первой и начала второй половины XIX ст.

Обращено внимание на постепенное внедрение практических занятий в практику вузов, начиная с «репетиций» как особенного их вида, которые заключались в повторении полученных теоретических сведений для закрепления изученного материала.

Подчеркнуто, что внедрение практических занятий зависело от многих факторов, среди которых личность преподавателя, его энтузиазм, желание и практические действия изменить ситуацию на лучшее занимала особенное место.

На основе анализа архивных документов показано, что для проведения практических занятий требовалась определенная материальная база, которая обеспечивала полноценное обучение, формирование профессиональных умений и навыков: кабинеты, лаборатории, клиники, ботанические сады и т.д. рассмотрены особенности организации и проведения практических занятий на факультетах ведущих университетов.

Показано, что практические занятия проводились и в таких формах: «научные беседы», «устное изложение части науки», «письменные ответы на поставленные преподавателем вопросы», «разбор и пояснение источников», «написание сочинений», «проведение практических исследований под руководством преподавателей».

Дана характеристика уставов высших учебных заведений; обращено внимание на требование к проведению практических занятий в университетах указанного периода и на зависимость этой формы обучения от специфики факультета.

Подчеркнуто, что, например, для студентов старших курсов, которые готовили себе к преподавательской деятельности в будущем были организованы практические занятия в гимназиях и училищах. Для студентов физико-математических, естественных факультетов практические занятия предусматривали осуществление наблюдений, проведение опытов, решение задач, практических исследований с анатомии и ботаники с применением микроскопа и т.д.

Обращено внимание на то, что в середине 60 годов XX ст. советам университетов студентов поручено всесторонне обсудить вопрос повсеместной организации практических занятий на факультетах. В статье представлен фактический материал относительно обмена опытом проведения практических занятий в вузах, показано, что порядок их реализации определялся «особенными правилами», которые составлялись учеными советами и утверждались министерством народного образования. Сделан вывод об аналогичности проведения практических занятий в системе женского образования в этот период: «репетиции», выполнение самостоятельных работ, написание рефератов, разработка лекций с конкретных дисциплин.

Ключевые слова: *практические занятия, «репетиции», требования, условия, правила, организация.*

Zolotukhina S. T., Ptashnyi O. D. The Peculiarities of Organizing and Conducting the Practical Classes at Higher Educational Establishments in the Second Half of the 19th Century.

The article is dedicated to revelation of the process of formation and introduction of practical classes into educational process. Practical classes are considered to be one of the most important forms of education, and they replaced traditionally existing lecture-based training in the period of active educational reforms at the end of the first half of the 19th century and at the beginning of the second half of the 19th century. Special attention has been paid to gradual introduction of practical classes into educational process of higher educational establishments, starting with such a kind of practical classes as repetitions which meant repetition of obtained theoretical information for consolidation of the studied material. It has been emphasized that introduction of practical classes depended on many factors, namely: the personality of lecturer, his enthusiasm, wish and practical actions to change situation for the best, etc.

Based on the analysis of archive materials, it has been shown that a certain material base was required for conducting the practical classes. This material base included classrooms, laboratories, clinics, botanical gardens, etc. The peculiarities of organizing and conducting the practical classes at departments of the leading universities have been given.

It has been shown that there were such forms of conducting the practical classes as: scientific talks, oral presentation of a part of science, written answers to the questions asked by lecturers, analysis and explanation of the sources, essay writing, carrying out the practical researches under the direction of lecturers. The characteristic of the statutes of higher educational establishments has been given. The requirements for conducting the practical classes at universities during the determined period and the dependence of this educational form on the specifics of departments have been noticed.

It has been emphasized that senior students, who were trained for teaching activity in future, had practical classes in gymnasiums and colleges. Education of students at Physics and Mathematics Departments and Nature Departments included organization of observations, solving tasks, carrying out experiments, Anatomy and Botany investigations with the use of microscope, etc.

It has been noticed that in the mid-60s of the 19th century councils of universities had a task to discuss comprehensively the issue of organization of practical classes at departments. The article presents the actual material on exchange of experience of conducting the practical classes in higher educational establishments. It has been shown that the procedure of their introduction was determined by special rules which were drawn up by scientific councils and approved by the Ministry of Public Education. It has been drawn a conclusion about the similarity of conducting the practical classes in the system of women's education in

this period, as they included repetitions, execution of individual works, writing essay, writing lectures on certain disciplines.

Key words: *practical classes, repetitions, requirements, conditions, rules, organization.*

Постановка проблеми. Ефективність навчально-пізнавальної діяльності учнівської молоді залежить від багатьох факторів, серед яких форма її організації (лекції, семінарські заняття, лабораторні роботи, колоквіуми тощо) займає особливе значення. Практичні заняття відіграють особливу роль у формуванні практичних умінь і навичок, закріпленні теоретичних знань на практиці, посиленні пізнавального інтересу тощо. У контексті зазначеного важливим є вивчення досвіду використання практичних занять у минулому, зокрема у другій половині XIX ст., у момент зародження і становлення вищих навчальних закладів.

Аналіз останніх досліджень. Особливості становлення і розвитку вищих навчальних закладів у різні історичні періоди розкрито в численних монографічних виданнях, дисертаційних роботах, наукових публікаціях В. Вихруща, О. Друганової, М. Євтуха, Л. Зеленської, С. Золотухіної, В. Майбороди, О. Радула, І. Степанець, та ін.

Авторами (Н. Деменко, О. Кін, В. Курило, Н. Петренко, О. Пташний, Н. Сейко, О. Сухомлинська та ін.) схарактеризовано етапи розвитку, вишів, специфіку організації навчально-виховного процесу, роль суб'єктів навчання, підкреслено значущість форм і методів навчання тощо.

Умовою підвищення ефективності навчального процесу науковці зазначають використання практичних методів, практичних занять, що й зумовило звернення авторів до даної проблеми.

Мета статті. На основі аналізу архівних документів, творчого доробку педагогів другої половини XIX ст., громадських діячів розкрити особливості впровадження практичних занять у вищих навчальних закладах в історичному дискурсі.

Згідно з сучасними уявленнями про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, практичні заняття становлять важливішу складову підготовки фахівців. Проте цей вид навчальної діяльності посів своє місце у вузівській освіті далеко не відразу. Початок активного становлення та еволюції цієї форми навчання можна віднести до другої половини XIX ст., бо саме в цей період суттєво реформувалась система освіти та, зокрема, вища школа.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що на початку періоду, що досліджувався, процес викладання у навчальних закладах практично цілком був побудований на основі лекційного (тобто однобічного) навчання та, за висловлюваннями сучасників, мав «чуждый жизни школьный характер», при якому лекції у більшості випадків просто читалися викладачем за заздалегідь підготовленим, незмінним на протязі десяти – двадцяти років конспектом» [1]. Неможна стверджувати, що існуючий «лекційний напрям» навчання у ВНЗ був обумовлений вимогами регламентуючих документів міністерства або статутами університетів. Скоріше це була дань багаторічній традиції, наслідок розриву між вузівським навчанням та основними принципами педагогіки та дидактики.

У регламентуючих документах, зокрема, статуті 1835 року СПб університету в якості обов'язків професорів прописувалось «повне, правильне викладання предмету та точні й достовірні відомості про успіхи у ході наук». При цьому основною позитивною якістю професора вважалась ораторська майстерність, а завданням – підготовка лекції для вельми цікавого, але ж пасивного сприйняття матеріалу студентами. Хоча у більш ранньому статуті (1804 рік) того ж університету бачимо в якості головного обов'язку професора називалась «викладати курси кращим та зрозумілішим чином та *поєднувати теорію з практикою* в усіх науках, у яких це треба»

Розуміння необхідності введення у процес навчання практичних занять виникало поступово. Наприклад, у «Звіті про стан імператорського Харківського університету 1849/50 академічного року» читаємо: «Вихованці першого та другого курсу на заняттях своїх дотримувались загального порядку; вихованці ж двох старших курсів, окрім присутності на лекціях мали *особливі заняття* з метою кращого приготування ... з тих розділів науки, які кожним з них вибрані», причому час, відведений на ці «особливі заняття», не перевищував однієї – двох годин на тиждень [1, с. 34]. Як бачимо, «*особливі заняття*» починали з'являтися, хоча вводилися обережно, переважно на старших курсах та лімітувалися у часі.

Широке поширення у першій половині XIX ст. почали мати так звані «репетиції» - особливий вид практичних занять, які полягали у повторенні отриманих теоретичних відомостей для закріплення вивченого матеріалу. Репетиції зберігалися у деяких університетах довгий час, аж до початку 1860 року.

У цілому ситуація з практичними заняттями дуже залежала від особистості викладача, від його ентузіазму, бажання змінити існуючий стан. Кращі викладачі не обмежувалися традиційним читанням лекцій та тими нечисленними «особливими заняттями». З метою «розвитку в юнацтва самостійного мислення» вони періодично упоряджали в аудиторії диспути з обговоренням першоджерел, або нових видань того часу, проводили індивідуальні заняття з кращими з студентів, споряджали їх рідкими підручниками та посібниками з власних бібліотек. Так, студент початку 60-х років XIX ст. Харківського університету А. Воронов відзначав у цьому плані викладача громадянського права Пахмана, «який при читанні лекцій часто відступав від прийнятого методу викладання, звертався до аудиторії, вимагаючи відповіді від слухачів на поставлені ним питання, охоче розбирав невірні, пояснюючи, у чому причини їх помилковості, перетворюючи таким чином лекцію на взаємну бесіду» [2, с.589].

Таким чином, неможна стверджувати, що до впровадження статуту 1863 р. в університетах не було практичних занять. Вони існували вже у 1830-40 роках, але не були достатньо поширені не тільки за існуючими традиціями, але й з огляду на відсутність або недостатність матеріальної бази для їх проведення – лабораторій, кабінетів, інструментів та необхідних матеріалів. Досліджуючи архівні документи, можна простежити становлення практичних занять, як форми навчання, у провідних університетах. Наприклад, зі звітів Харківського університету початку 50-х років XIX ст. випливає, що для проведення практичних занять там існувала певна матеріальна база – терапевтична, хірургічна та акушерська клініки, фармацевтичний та анатомічний кабінети, ветеринарне відділення, а також хімічна лабораторія, мінералогічний фізичний, технологічний, архітектурний, зоологічний, агрономічний кабінети та ботанічний сад [1].

Однак проведення практичних занять передбачало не тільки роботу в лабораторіях та кабінетах. Так, в університеті св. Володимира практичні заняття слухачів юридичного факультету полягали у вивченні справ, що були раніше вже розглянуті у сенаті, прийнятті по них конкретних рішень та порівнянні їх з постановами, що були винесені сенатом. Більш того, у правилах, складених Радою університету св. Володимира у 1863 році, давалося визначення наукових занять студентів, які окрім відвідування лекцій, полягали

«у читанні творів, у практичних заняттях» та «у творах з предметів університетського курсу» [3, с. 62]. При цьому підкреслювалось, що практичні заняття студентів, під керівництвом викладачів, запроваджуються за планом, що обирається кожним викладачем, та викладеним в особливій програмі студентам зі схвалення факультету. На відміну від попереднього періоду, правилами чітко регламентувалися форми практичних занять: «наукові бесіди студентів під керівництвом викладачів; усні викладення студентами якоїсь частини науки, за одним або декількома класичним творам; письмові відповіді на питання викладача, написані в аудиторії; розбір та тлумачення джерел; твори за темами, запропонованими викладачами або обраними самими студентами; практичні дослідження, що виконуються під керівництвом професорів у лабораторіях, клініках та інших навчально-допоміжних установах» [5].

Аналогічне «визначення» практичних занять містилося й у «Правилах для студентів та сторонніх слухачів лекцій у Харківському університеті» [4, с. 918-919]. Організація практичних занять, суттєво, залежала й від специфіки факультетів. Наприклад, для студентів старших курсів університету св. Володимира, які готували себе до подальшої викладацької діяльності, розпорядженням Міністерства народної освіти з середини 50-х років були організовані практичні заняття у міських гімназіях та повітових училищах [5, с. 496].

Практичні заняття студентів різних відділень фізико-математичних та природничих факультетів, що починалися з другого семестру, полягали у «виконання дослідів, спостережень, у розв'язанні запропонованих задач» та здійснювалися у вигляді вправ з різних розділів математики, астрономічних та геодезичних спостережень за допомогою таких приладів, як секстант та теодоліт, практичних досліджень з анатомії та ботаніки, із застосуванням мікроскопу. Заняття з геології, мінералогії та палеонтології поставали у визначенні та дослідженні гірничих порід, мінералів та окаменіlostей; з агрономії – у аналізі ґрунтів та добрив. У хімічних лабораторіях студентами проводилися такі дослідження, як «експериментальне розв'язання питання дисоціації при ізомерному перетворенні деяких органічних сполучень; перехід деяких органічних окисів у відповідні альдегіди; ...», тощо. Там, де «роботи кожного не можуть бути перевірені професором публічно в аудиторії»,

вважалося, що «публічне повідомлення результатів зі збудженням дебатів робить роботу одного придбанням праці усіх» [6, с. 226].

На медичних факультетах майже всі дисципліни не могли бути засвоєні слухачами інакше ніж як за допомогою власного практичного ознайомлення з ними, практичні заняття проводились шляхом патологоанатомічних та судово-медичних досліджень у анатомічних театрах та складання звітів про ці дослідження, зоохімічних аналізів у фізіолого-хімічних лабораторіях, придбання навичок приготування фізико-хімічних препаратів та повторення дослідів, що виконувались професорами на лекціях, а також шляхом стажування у терапевтичних, хірургічних та акушерських клініках [6, с. 226].

Практичні заняття остаточно затвердились в університетському навчання після введення у дію Міністерством народної освіти статуту 1863 р. Маючи на увазі, що «одне звичайне академічне викладання у наших університетах, тобто читання лекцій, взагалі недостатньо для залучення студентів до серйозних наукових робіт та занять», та враховуючи активну, але поодинокую та некоординовану роботу університетів по втіленню практичних занять в навчальний процес, після введення у дію статуту 1863 року Міністерство народної освіти «визнало потрібним увійти в обговорення питання про те, що зроблено в нас для залучення студентів до таких занять під керівництвом професорів, та що може бути зроблено по кожному факультету, та як на це питання можуть відповідати задовільно самі університети» [7].

У зв'язку з цим, радам університетів було доручено всебічно обговорити питання організації практичних занять на факультетах, а результати подати у міністерство. Оскільки у подальшому ці результати були у майже повному об'ємі відображені на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» у відкритій з середини 60-х років XIX століття рубриці «Известия о деятельности и состоянии наших университетов», то, по суті справи, у цей час відбувся обмін наявним досвідом та запланованими заходами з питання організації практичних занять між усіма факультетами університетів Російської імперії [7].

Порядок проведення практичних занять у спеціальних вищих навчальних закладах, як і в університетах, визначався «особливими правилами», що склалися конференціями (радами) цих ВНЗ та затверджувались міністром народної освіти, як про це говорилося, наприклад, у статутах історико-

філологічного інституту у Санкт-Петербурзі та одночасно інституту у Ніжині, створеного на базі колишнього ліцею князя Безбородько [8, с. 9]. Відмітимо, що, оскільки обидва названі вище інститути готували майбутніх педагогів для системи середніх навчальних закладів, то при них «для практичних вправ у викладанні» були відкриті спеціальні гімназії.

У спеціальних вищих навчальних закладах, які готували фахівців у галузі промисловості, транспорту, сільського господарства, практичні заняття проводились з усіх дисциплін, що викладалися, причому частина з них була обов'язковою, тобто тільки для бажаючих студентів [9, с. 34-39]. У технічних вищих навчальних закладах особлива увага приділялася графічним роботам (з малювання, креслення, проектам), які могли вміщувати й розрахунково-теоретичну частину [10]. Правилами про проведення навчальних занять й контролю за ними передбачалося, що вихідні дані для кожної роботи видавалися керівником, який стежив за ходом її виконання та приймав лише ті з них, що «весь час виконання знаходились під постійним його спостереженням, були подані йому спочатку у докладних ескізах з усіма розрахунками, потім розглянуті ним в олівці, та з його схвалення виконані в туші й фарбах. Кожен проект повинен супроводжуватись докладною пояснювальною запискою». При цьому всі малюнки, креслення та графічна частина проектних робіт повинні були виконуватись тільки в стінах інституту «в особих рисовальних и чертежных залах», де студентам виділялися на цей час постійні місця; виносити розпочаті графічні роботи дозволялось лише у виключних випадках за клопотанням керівника та з особистого дозволу директора; оцінка робіт проводилась «особливими комісіями», які назначалися навчальним комітетом на початку навчального року [10, с. 188-189].

Важлива роль відводилась керівництвом спеціальних вищих навчальних закладів також організації та проведенню практики на промислових підприємствах. Схожі з університетськими форми проведення практичних занять застосовувались у системі жіночої вищої освіти, яка зароджувалася у кінці XIX століття. Так, слухачі Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів, окрім обов'язкового відвідування лекцій, періодично піддавалися репетиціям з усіх предметів, що вивчалися, постійно брали участь у практичних заняттях та виконували самостійні роботи, до яких відносилися реферати, розробка лекцій з ряду дисциплін [11, с. 75-76].

Таким чином, аналіз історико-педагогічної літератури й архівних джерел дає можливість зробити висновки, що документи, які регламентували роботу ВНЗ першої половини XIX ст. не містили вимог про наявність та порядок проведення практичних занять, що сприяло існуванню «лекційного напрямку» у навчанні. Ситуація з практичними заняттями в багатьом залежала від особистості викладача та його уявлення про навчальний процес, від наявності та стану матеріальної бази для їх проведення. Повсюдно ж практичні заняття увійшли у навчальний процес після введення у дію статуту 1863 року.

Литература

1. Отчет о состоянии императорского Харьковского университета за 1849/50 академический год. – Харьков : Тип. ун-та, 1850. – 106 с.
2. Воронов А. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. – 1913. – №6. – С. 571-595.
3. Правила, составленные советом университета св. Владимира и утвержденные попечителем, на основании университетского устава 1863 года // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1863. – Ч. 120. – Приложения. – С. 56-72.
4. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1850-1864). – СПб. : Тип. Акад. наук, 1867. – Т. 3. – С. 904-925.
5. Владимирский - Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. – Киев : Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – Том 1. – 674 с.
6. Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
7. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1872. – Ч. 162. – Отд. «Современная летопись». – С. 1-35.
8. Устав императорского историко-филологического института // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1867. – Ч. 135. – Отд. 1. – С. 5-13.
9. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1881. – Ч. 218. – Отд. «Современная летопись». – С. 33-52.

10. Правила для студентов и сторонних слушателей Харьковского технологического института императора Александра III // Харьковский политехнический. События и факты / под ред. д-ра техн. наук, проф. Ю.Т. Котстенко. – Харьков : «Прапор», 1999. – С. 171-192.

11. Отчет о состоянии С.- Петербургских высших женских курсов за 1889-1890 учебный год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1890. – Ч. 272. – Отд. «Современная летопись». – С. 71-81.